

Godsbeelden in de Bijbel

MICHAËL N. VAN DER MEER

Toen we als sectie zo'n vijftien jaar geleden het onderbouwprogramma godsdienst verlegden van de BTW-methode (Bijbel-Theologiseren-Wereld) naar wereldgodsdiensten, heb ik voor vwo-5 een onderdeel ontwikkeld waarbij godsbeelden in de Bijbel gekoppeld worden aan godsdienstpsychologie. Van die uitwerking doe ik graag in deze bijdrage verslag.

I. Er was eens...

Er was eens een tijd dat het curriculum godsdienstonderwijs op protestants-christelijke scholen een tamelijk eenduidige opbouw kende: Oude Testament in jaar 1, Nieuwe Testament in jaar 2, kerkgeschiedenis met nadruk op de Reformatie in jaar 3, diverse niet-christelijke stromingen (met een zekere nadruk op de foute kanten van die stromingen) in jaar 4 en ethiek en geloofskwesties in de laatste jaren havo en vwo. Zo althans herinner ik mijn eigen godsdienstlessen begin jaren tachtig van de vorige eeuw. De theologiestudie die ik aan de VU in Amsterdam eind jaren tachtig deed, sloot daar goed bij aan. Het programma paste goed in een wereld van verzuiling en socialisatie in de eigen religieuze traditie. Uiteraard werd er kritisch naar die traditie gekeken, en vooral van daaruit kritisch naar de samenleving, en was er wel degelijk ruimte voor een niet-christelijke traditie zoals het jodendom. Toch bleven Bijbel en protestantse traditie min of meer vanzelfsprekend de basis van waaruit de rest van de wereld werd geduid.

*Het vak heeft veel meer het karakter gekregen van een
zaakvak met basiskennis over de grote wereldreligies.*

Voor veel protestantse scholen is dit godsdienstcurriculum voltooid verleden tijd. Misschien vormen reformatische en evangelicale scholen uitzondering op deze regel, maar over het algemeen lijkt het curriculum veel sterker dan voorheen de invloed van voortgaande secularisatie en de opkomst van niet-christelijke godsdiensten en stromingen te weerspiegelen. Zeker na de grote terroristische aanslagen van moslimfundamentalisten in de westerse wereld (New York, Madrid, Londen, nu Parijs) staat het godsdienstonderwijs op veel scholen vooral in het teken van begripsverheldering in een globaliserende, multiculturele wereld, waar religie nog weer een heel andere maatschappij-

kritische functie lijkt te hebben dan in het laatste kwart van de vorige eeuw. Het vak heeft veel meer het karakter gekregen van een zaakvak met basiskennis over de grote wereldreligies. Op andere scholen is met de wijziging van de naam van het vak 'godsdienst' naar 'levensbeschouwing' de oriëntatie op religie verschoven richting humanistische vorming.

Zelfstandige bestudering van de Bijbel als document op zichzelf, dus los van de rabbijnse of christelijke interpretaties, is met deze ontwikkelingen naar de achtergrond verdwenen. In veel lesmethoden is nog wel aandacht voor de functie die deze heilige tekst voor hedendaagse joodse en christelijke gelovigen kan hebben. Die functie wordt wel verduidelijkt aan de hand van een enkele karakteristieke tekst, meestal de scheppingsverhalen of de parabels van Jezus. Voor onderricht over de historische setting van de verschillende boeken die nu samen de joodse of christelijke Bijbel vormen, is echter weinig ruimte. Dat geldt al helemaal voor voorstellingen die in de latere traditie geen plaats meer hebben gekregen.

Op andere scholen is met de wijziging van de naam van het vak 'godsdienst' naar 'levensbeschouwing' de oriëntatie op religie verschoven richting humanistische vorming.

Als godsdienstleraar en oudtestamenticus heb ik de afgelopen vijftien jaar ook meegewerkt aan die ontwikkeling, omdat ik merkte dat het meer traditionele Bijbelonderricht in de eerste klassen nauwelijks meer aansloeg bij de belevingswereld van twaalf- en dertienjarigen. Ook als ze nog wel een religieuze achtergrond hebben, is hun interesse eerder gericht op exotische onderwerpen dan op onderwerpen die teveel aan de basisschool of kerkdienst doen denken. Zodoende maakte ook op de school waar ik werk, het Hermann Wesselink College in Amstelveen, het vak een verschuiving mee van een oriëntatie op Bijbel-Theologiseren-Wereld (het oude BTW-model) naar oriëntatie op de grote wereldgodsdiensten in de tweede en derde klassen. Aandacht voor de Bijbel blijft dan vooral geconcentreerd op het curriculum voor de eerste klassen (vmbo-t, havo en vwo).

2. En toch...

Toch blijft het ook vanuit godsdienstwetenschappelijk perspectief onvoldoende om de grootste wereldgodsdienst alleen te bestuderen met het oog op contemporaine verschijningsvormen, zonder ook aandacht te besteden aan de voor geschiedenis. Om centrale voorstellingen als 'schepping', 'God als Vader', 'Jezus als Zoon van God', 'verzoening' en 'inspiratie' te begrijpen, volstaat een simpele constatering 'dat doen christenen nu eenmaal' niet. Voor een goed begrip van

zulke theologische voorstellingen is wel een symbolisch denkvermogen nodig, dat zich ontwikkelingspsychologisch gezien pas op wat latere leeftijd ontwikkelt. Vanuit deze gedachte heb ik in vwo-5 een onderdeel ontwikkeld waarbij Bijbelse godsbeelden gekoppeld worden aan godsdienstpsychologie.

Kernvraag die ik oproep is: is de voorstelling van een hogere macht die aangeduid wordt als 'God', 'Allah', 'het Brahman' dan slechts een projectie van de mens?

Dit onderdeel maakt deel uit van een samengestelde grotere schrijfp opdracht die ontworpen is als afsluiting van het hoofdstuk 2 'Het wonder van de mens' van de eerste druk van 'Over wondere feiten'.¹ Meer in het algemeen sluit het aan bij onderwerpen als (religieuze) antropologie, godsdienstpsychologie, godsdienstfilosofie, godsdienstsociologie en neurotheologie. Leerlingen hebben

Bron	Mensbeeld	Godsbeeld
Bijbel	De mens is een evenbeeld van God.	Antropomorf godsbeeld.
Mythen wereldwijd	De mens is een schakel tussen een goddelijke wereld en een aardse werkelijkheid.	Goden horen thuis in een bovenwereld, waar ze niet noodzakelijk gebonden zijn aan menselijke ethiek.
Socrates	De mens is een kritisch wezen (of zou dat moeten zijn).	Socrates werd vanwege zijn kritische instelling - ten onrechte - van atheïsme beschuldigd en ter dood gebracht.
Plato	De mens is een ziel gevangen in een lichaam.	De ziel stamt van de wereld van Ideeën die contrasteert met de vergankelijke wereld.
Aristoteles	De mens is een wezen dat een vegetatieve, een dierlijke ziel en een rationale ziel heeft: een <i>animalum rationale</i> of ζῷον λογὸν ἔχων, 'een levend wezen met verstand'.	God is dan de overtreffende trap ten opzichte van de lagere creaties en het <i>summum</i> van intelligentie en deugd.
Darwinisten	Er is geen principieel onderscheid tussen mens en dier. De mens is een aap met neocortex.	God is een illusie van het brein.

Figuur 1. Mensbeelden en godsbeelden

1 Kurvers, R., Sleuwenhoek, G., Smit, E., Veld, J. & Wubs, A. (2002). Over wondere feiten. In: *Van Horen zeggen; themadeel bovenbouw*. Baarn: Nijgh Versluys. (Amersfoort: ThiemeMeulenhoff, 2009).

kennis gemaakt met antwoorden op vragen als ‘Waarin verschilt een mens van een dier?’, ‘Wat maakt een mens tot mens?’ ‘Is een mens eigenlijk een beest als de sociale context hem daartoe leidt?’, ‘Is een mens conditioneerbaar of van nature “geneigd tot alle kwaad”?’ ‘Is God een projectie van de mens?’ (Feuerbach, Marx, Freud) ‘Is de mens ongeneeslijk religieus?’ (Jung) ‘Is het brein bevattelijk voor religie?’ (neurowetenschappers). De verschillende mensbeelden laten zich met enig passen en meten in een schema plaatsen (zie figuur 1). Interessant is dat verschillende godsbeelden zich tamelijk eenvoudig laten correleren aan die mensbeelden. In een variatie op een bekend spreekwoord: ‘Vertel me uw mensbeeld en ik vertel u hoe uw godsbeeld eruit ziet.’ Kernvraag die ik oproep is: is de voorstelling van een hogere macht die aangeduid wordt als ‘God’, ‘Allah’, ‘het Brahman’ dan slechts een projectie van de mens, een obstakel voor een psychisch gezond en vooral volwassen en zelfstandig bestaan, een trucje van onze temporaalkwabben?

3. Terug naar de Bijbelse bronnen

Ga je terug naar de bronnen van de joods-christelijke en islamitische voorstellingen van een hogere macht en kijk je naar de religieuze literatuur van het oude Israël, dan kun je in de Bijbel ook sporen vinden van deze kernvraag. Leerlingen worden in een eerste deel van de schrijfpdracht uitgenodigd om kritisch te kijken naar godsbeelden in de Bijbel om van daaruit met kennis van de historische wortels van moderne voorstellingen een essay te schrijven over de vraag of God tussen de oren (namelijk temporaalkwabben) zit, of dat dan ook betekent dat de mens daarom ongeneeslijk religieus is en dat we de sporen van het ontstaan van religie kunnen traceren tot de oorsprong van onze soort *homo sapiens* dan wel de vraag of religie psychisch schadelijk of heilzaam is en of moderne vormen van spiritualiteit daar bewijs voor vormen.

*Leerlingen worden uitgenodigd om kritisch te
kijken naar godsbeelden in de Bijbel.*

In 1 *Koningen* 22 is een tamelijk onbekend verhaal te vinden waarin de koningen van Juda en (Noord-)Israël zich willen verzekeren van goddelijke steun in hun strijd tegen de noordelijke Arameërs. Ze roepen de hulp in van 400 profeten, die de koningen allemaal naar de mond praten. Wordt echter een kritische profeet, Micha ben Jimla, ingeschakeld dan krijgen ze een heel ander geluid te horen. In een visioen beschrijft deze profeet een hemelse hofhouding die in alle details correspondeert met de aardse pendant: ook daar is een koning gezeteld op een troon en vergezeld van een schare hemelse raadgevers (1 *Kon.* 22:19; *מימשה אבצ לכ*), waarvan ook nu één kritische geest (*חור*) een tegengeluid laat horen. Boven- en benedenwereld corresponderen dus haast naadloos.

Schrijvers uit de late voorexilische periode (zevende eeuw voor Christus) zullen zich van die mensvormigheid van het beeld van God als koning wel bewust zijn geweest en hebben mogelijk om die reden het verbod op het afbeelden van God (*Ex.* 20:4, *Deut.* 5:8) geformuleerd (*Dohmen*, 1987). Dat neemt niet weg dat er in Israël en de direct daaraan grenzende *Umwelt* tal van voorwerpen (kleibeelden, zegelringen, inscripties, beschilderde schelpen, munten) zijn opgegraven die ons een beeld geven van hoe God concreet werd voorgesteld (Keel en Uehlinger, 1992). Voor een deel zullen deze afkomstig zijn van niet-Jahwistische inwoners van deze gebieden (Phoeniciërs, Kanaänieten, Assyriërs, Babyloniërs, Grieken enzovoorts).

Een belangrijk aspect van de metafoor van God als koning is die van strijder tegen het kwaad.

Ook indirect zullen deze afbeeldingen een goed beeld geven van hoe God (*El, elohim*) voorgesteld werd. Bekend is het beeld van El uit de Phoenicische havenstad Ugarit (ca. 1300 voor Chr.), die het hoofd van het Phoenicische pantheon voorstelt als een koning op een troon met een voetenbank, een Egyptische kroon, maar met stierenhorens en een dienaar voor hem. Ook hier is de parallel met een afbeelding uit Israël van de koning van de stadstaat Megiddo, ca. 1350 v.Chr., overduidelijk.

In deze stad zijn kleitabletten gevonden die in veel gevallen een directe voorloper lijken te zijn van Bijbelse teksten.² Met name de tekst waarin de held god Ba'al strijdt met het zeemonster *Lotan* of *Leviathan*, 'de gladde slang, de kronkelende slang' is interessant omdat die niet alleen een letterlijke parallel tussen die kleitabletten en Bijbelse teksten biedt,³ maar ook een belangrijk aspect van de metafoor van God als koning duidelijk maakt: namelijk die van strijder tegen het kwaad. We kennen dat beeld uit Mesopotamië (Marduk versus Tiamat), maar ook uit Griekenland (Zeus versus Typhon) en in de christelijke traditie als Sint-Joris versus de draak: God als een voorloper van Assassin's Creed.

Toch kent de Bijbel ook een beeld dat alle machtsmetaforen lijkt te ontcrachten.

2 Zie ook het recente, spraakmakende boek van Marjo C.A. Korpel en Johannes C. de Moor, *Adam, Eve, and the Devil: A New Beginning* (Sheffield: Phoenix Press, 2014; Second Enlarged Edition 2015).

3 *Jes* 27:1: 'Op die dag zal Jhwh ten strijde trekken met zijn scherpe, grote en sterke zwaard tegen Leviathan, de snelle slang (חרב שחנ ותיול לע), tegen Leviathan de kronkelende slang (וונתלקע שחנ ותיול לע) en hij zal het zeemonster dat in de zee is, doden', vergelijk de Ugaritische tekst aangeduid als KTU 1.5 I 13: ktmḥṣ.ltn.bṯn.brḥ tkly.bṯn. 'qltn šlyṯ.d.šb 't.r' ašm.

Dat beeld vinden we in de Bijbel niet aan het begin zoals in veel oud-oosterse scheppingsmythen (bijv. Enuma elisj, het Ugaritische Ba'al-epos), maar helemaal aan het eind, namelijk het boek *Openbaring* waar het beest met de zeven koppen eigenlijk een mens is met het cijfer '666'. Dat is het moment dat veel leerlingen weer aanhaken, want het getal '666' is vanuit de populaire, Amerikaanse cultuur maar al te bekend als een aanduiding van een bovennatuurlijk demonisch wezen met horens, een puntstaart en een drietand. Dat de tekst van Openbaring 13:18 echter expliciet aangeeft dat het hier om een mens gaat (ἀριθμὸς γὰρ ἀνθρώπου ἐστίν, καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτοῦ ἑξακόσιοι ἑξήκοντα ἕξ.), wordt evenwel vaak vergeten. Dat de naam van die mens met behulp van het Hebreeuwse alfabet ontcijferd kan worden als ווּרְנִי רִסְק, aangezien Hebreeuwse letters ook een getalswaarde hebben, is zelfs veel theologen en godsdienstwetenschappers niet (meer) bekend. Met behulp van een Hebreeuws alfabet en enige historische kennis is die Bijbelcode echter snel gekraakt.⁴ Ook nu is de correlatie tussen mythische verbeelding en historische werkelijkheid snel te leggen. Ook valt aan de hand van deze voorstelling en diens historische achtergrond ook vrij snel te verklaren waarom gelovigen steun vinden bij een godsbeeld van God als koning en strijder: dat beeld biedt troost en bescherming.

Het derde godsbeeld in de Bijbel is duidelijk afwijkend van de vorige twee. Dat is die van God die mens geworden is.

De Bijbelse geschriften kennen nog vele andere godsbeelden, namelijk die van schepper, jaloerse echtgenoot (*Hosea*, *Ezechiël*), vader van ongehoorzame kinderen (*Deuteronomium* 32; *Jesaja* 1), adelaar die zijn jongen beschermt (*Exodus* 19), enzovoorts. Zulke beelden zijn makkelijk in te passen in de dominante metafoor van God als koning. Toch kent de Bijbel ook een voorstelling die daar haaks op lijkt te staan, namelijk een beeld dat alle machtsmetaforen lijkt te ontkrachten. In 1 *Koningen* 19 is het verhaal te vinden van Elia die vanuit een grot in de berg Horeb getuige is van een theofanie, maar tegelijkertijd ook constateert dat God niet in de storm, in de aardbeving of in het vuur te vinden is, maar slechts in het zachte suizen dat daarop volgt. God als de grote onbekende. Ook in die andere theofanie bij de Horeb, *Exodus* 3-4, het verhaal van de brandende braamstruik, lijken traditionele godsvoorstellingen ontkracht te

4 ווּרְנִי רִסְק = NWRN RSQ, dat in het Hebreeuws van rechts naar links zonder klinkers geschreven wordt, dus in het Nederlands QSR NRW = QaiSaR NeRooN = keizer Nero. De Q(of) heeft de getalswaarde 100, de S(amech) 60, de R(esj) 200 (= 100+60+200=360), de N(un) 50, de R(esj) opnieuw 200, de W(aw, hier leesmoeder voor de klinker O) 6 en opnieuw de N(un) 50 (= 50+200+6+50=306 > 360+306=666; quod erat demonstrandum.

worden. Met enige fantasie kan hier een dialectische tegenstelling van these en antithese gezien worden.

Het derde godsbeeld in de Bijbel is dan misschien geen synthese, maar wel duidelijk afwijkend van de vorige twee. Dat is die van God die mens geworden is en de gestalte aan heeft genomen van de minste mens, een slaaf, zich heeft laten vernederen tot en met de kruisdood (*Filippenzen 2:111*). God als object van spot.

Dat uitgerekend drie godsbeelden, God als Koning of pater familias, als geest en als Jezus, aan bod komen, is natuurlijk niet toevallig.

Dit eerste, verplichte en algemene deel van de schrijfo opdracht wordt afgesloten met de vraag welk van de genoemde godsbeelden de leerlingen nu het meest aanspreekt, afstoot of koud laat. Dat in deze opdracht uitgerekend drie godsbeelden, God als Koning of *pater familias*, als geest en als Jezus, aan bod komen, is natuurlijk niet toevallig.

4. Wie zit hier nu op te wachten?

Over het algemeen zitten vwo-5 leerlingen niet te wachten op het analyseren van godsbeelden in de Bijbel. De enkele reformatorische of evangelicale leerling vindt de opdracht vaak te liberaal. De seculiere leerlingen, verreweg de meerderheid, vinden deze opdracht maar een hinderlijke bladeractie in een geschrift dat wat hun betreft maar het beste gesloten kan blijven. Het ontmaskeren van religie als een neurose, een aandoening van de temporaalkwabben kan op veel meer enthousiasme rekenen. De vele vormen van spirituele zelfvertroeteling is nog een acceptabele middenweg, maar *hardcore Bible basics*? En dan ook nog vanuit een modern godsdienstwetenschappelijk gezichtspunt?

Ik vraag me geregeld af of ik dit onderdeel niet beter kan schrappen en me beter kan beperken tot de ideeën van filosofen, psychologen en neurologen. Toch denk ik dat het vak dan een wezenlijk onderdeel mist.

Ik vraag me dan ook geregeld af of ik dit onderdeel niet beter kan schrappen en me beter kan beperken tot de ideeën van filosofen, psychologen en neurologen. Toch denk ik dat het vak dan een wezenlijk onderdeel mist, namelijk een blik op een werkelijkheid die de hedendaagse wereld overstijgt en in tijd en ruimte een verband legt met een werkelijkheid die buiten het blikveld ligt van onze moderne westerse wereld. Daar mogen leerlingen ook best wel eens mee geconfronteerd worden, ook als ze daar niet direct enthousiast van worden.

Bovendien kan het ook geen kwaad diepgaand kennis te maken met teksten die weliswaar stammen uit een andere tijd en cultuur, maar nog steeds voor minstens een kwart van de wereldbevolking gezaghebbend zijn. In een wereld waarin religie geen stille dood is gestorven, God niet dood is, maar eerder *strikes back*, is het geen overbodige luxe autoritatieve teksten en voorstellingen grondig te analyseren. Als we zoiets doen met teksten uit de Koran,⁵ waarom dan niet ook met teksten uit de Bijbel? Als ik deze opdracht in de toekomst ga aanpassen, dan lijkt me dat ik die eerder moet verrijken met teksten met godsvoorstellungen uit andere religieuze tradities, dan dat ik die moet ontdoen van deze Bijbelse wortels.

Een hernieuwde, meer (godsdienst)wetenschappelijke benadering van het vak als geheel en de Bijbelse geschriften meer in het bijzonder lijkt me een boeiende uitdaging voor een nieuw, multireligieus tijdperk.

Op zoek naar een derde weg

Terug naar waar ik begon: is dit nu een verkapte restoratieactie, een even wanhopige als achterhaalde reddingsactie van het Bijbels-theologisch gedachtegoed van bijna een halve eeuw geleden, een reactionaire poging de socialisatie in de eigen religieuze traditie te herstellen? Zo zullen vast veel humanisten deze opdracht zien. Toch lijkt me deze verkenning van oude teksten veel te wetenschappelijk om echt te kunnen functioneren binnen een vermeende herzuiling. Tussen de polen van confessionele inkleuring van het curriculum godsdienst-onderwijs en de emancipatoire verzelfstandiging van het vak als (ongebonden) levensbeschouwelijke vorming lijkt me een derde weg van hernieuwde, meer (godsdienst)wetenschappelijke benadering van het vak als geheel en de Bijbelse geschriften meer in het bijzonder een boeiende uitdaging voor een nieuw, multireligieus tijdperk.

Literatuur

- Dohmen, C. (1987). *Das Bilderverbot. Seine Entstehung und seine Entwicklung im Alten Testament* (Bonner biblische Beiträge 62). Frankfurt am Main: Athenäum.
- Keel, O. & Uehlinger, C. (1992). *Göttinnen, Götter und Gottessymbole. Neue Erkenntnisse zur Religionsgeschichte Kanaans und Israels* (Questiones Disputatae, Bd. 134). Freiburg/Basel/Wien: Herder. En vele heruitgaven; Engelse vertaling: *Gods, Goddesses and Images of God in Ancient Israel* (1998). Edinburgh: T & T Clark.

5 Zie mijn artikel 'Fitna in de klas', in *Narhex* 15/2 (2015), 10-17.